

Csodánk nyomora, nyomorunk csodája

A relativizálás mindig terméke-nyebb az abszolutizálásnál. És igazabb. Miután minden relatív és semmi sem abszolút. Így van ez az az abszurd – vagyis képtelen, lehetetlen, értelmetlen – dologgal is, ami ma Magyarországon, Magyarországgal történik. Az abszurd a jelenvalóságtól súlyt nyer, az elmúlt-ságtól súlyt veszít. Így lesz a kisebb abszurdból nagyobb, a féldiktatúra diktatúrább a diktatúránál. A mai abszurd abszolutizálása többek között annak a kérdésnek az elkerülésére szolgál, hogy miként viszonyul a mai abszurd rendszerváltás előtti abszurdjainkhoz.

62

Az abszurd, midőn abszolutizálják őt, feltöltődik más, ugyancsak az ab prefixummal képzett, latin eredetű szavak jelentésével. Mint ha az, ami abszurd, feltétlenül aberrált, abnormális is lenne. Elté-
rő a normától, a szabályostól, esetleg a fajtánkra jellemzőtől. Ennek a kiterjesztésnek azonban csak akkor van értelme, ha föltételezünk valamilyen alternatívát, mely egyszerre értelmes is, normális is. Ha föl tudunk mutatni valamit, amire azt is merjük mondani, hogy értelmes, és azt is merjük mondani, hogy megfelel a mi társadalmi közegünk általános normáinak, tehát normális.

Ez a föltevés a legkevésbé sem értetődik magától. Az abszurd irodalom és a hozzá kapcsolódó teória például arra a feltevésre épült, hogy ilyen alternatíva nincs. Az abszurdítás a világ rendes és normális állapota, melyből kimozdítani

nem lehet. Az emberi lét értelmetlen, minden racionális megközelítési kísérlet kudarcra ítélt. Az emberi lét lényegét a Sziszüphosz-mítoszban, az értelmetlen erőfeszítés szükségyszerűségében ragadhatjuk meg. Ebben a szellemben alkotott Camus, Beckett, Ionesco és kevésbé ismert társaik. Ők abban a társadalmi rendben, abban a liberális, demokratikus kapitalizmusban látták meg az abszolút abszurdot, melyet a rendszerváltás idején elég sokan a normalitás, az értelem rendjeként tételeztünk. Szemben azzal, amiben addig éltünk, ami irracionálisnak, folytathatatlanak, lehetetlennek és értelmetlennek, vagyis abszurdnak bizonyult, de amit mégis évtizedeken át sokkal többen vélték normálisnak, mint aberrálnak, és sokkal többen vélték normálisnak, mint az ezen rendszer ellenzékét. Eme abszurdnak bizonyult rend teoretikusai ítélték el, Lukács Györggyel az élükön a Nyugaton termett abszurd drámát, mert úgy vélték, hogy hiányzik belőle a realizmus, vagyis a liberális kapitalizmuson és annak „formális, elidegenedett látzatdemokráciáján” túlmutató történelmi perspektíva. „Az abszurditásból éppen a realizmus hiányzik. Ezért kor-divat csupán, nem építhető rá maradandó dramaturgia.” Ezt mondja Lukács **Eörsi István-nak Eörsi Az interjú** című „abszurd dokumentumjátékában”.

Két ellentétes módon láthatjuk abszurdnak, amit annak látunk. Hétköznapi tudattal és nem hétköznapi tudattal. Egy adott társa-

dalmi közegbe beolvadva és egy adott társadalmi közegből kicsapódva. Az első esetben azt látjuk abszurdnak, ami képtelenségnek tűnik abban a társadalmi közegben, melybe bele vagyunk épülve; a második esetben, éppen ellenkezőleg, azt látjuk abszurdnak, ami normálisnak tűnik abban a társadalmi közegben, melyre megpróbálunk kívülről ránézni. Kiülünk a nézőtérre, ahol mindenki abszurdnak látja, amit a színpadon mindenki normálisnak lát. Az előadás után pedig visszalépünk az életbe, azaz visszatérünk a színpadra, ahol az abszurd a normális. Persze kicsit másképp térünk vissza, híg- és mélytudatunk kettősségében éljük az életünket, abszurdnak tudva a normálist és normálisnak az abszurdot. Az az abszurd, amit a közfelfogás nevében határozunk meg, igen távol áll attól, ha nem éppen ellentétes azzal, amit a közfelfogásra való külső, kritikai reflektálással határozunk meg.

A művészetnek és minden szuverén társadalomkritikai tevékenységnek az a föladata, hogy elmélyítse a tudathasadást színpadi és nézőtéri énközött. Megbontsa a közfelfogást, meghasonlást idézzen elő benne.

A jelen lévő abszurdról való beszédünk minőségét, élességét-homályosságát két tényező határozza meg tehát: a (rendszerszintű) alternatíva világossága és a hétköznapi tudat homályától való elszakadás képessége. A pánik a világos beszéd ellensége. Mert mindenben, minden alternatívában és hétköznapi tudatban kapaszkodót keres, ezért homályosít. Az elszabadult veszélyérzet veszélynövelő tényező. Mert minőségellenes. Az ellenállási front szélesítésének és a tömegelő

maximálásának szempontja arra sarkall egyrészt, hogy minél különbözőbb ellenálló erőket minél kevésbé meghatározott, tehát minél homályosabb alternatívába fogjon össze; arra sarkall másrészt, hogy híg tudattal híg tudatot, reflektálatlan közfelfogással reflektálatlan közfelfogást állítson szembe, a közfelfogások kritikái fölülvizsgálata helyett.

Az imént említett két minőségi tényező, az alternatíva élessége és a közfelfogástól való függetlenség tekintetében Bokros Lajosnak nincs versenytársa a magyar szellemi életben. Ez a sajátosság ad a mai pánikhelyzetben Bokros Lajos új könyvének (*Accidental Occidental, Economics and Culture of Transition in Middle Europe, the Baltic and the Balkan Area*, CEU Press, 2013, 192 o.) különlegesen nagy jelentőséget. És különlegesen kicsi esélyt a magyarországi közfigyelemre.

Már az is szimbolikus, hogy a könyv angol nyelven íródott, és nincs is magyar változata. A mű határozott és elkötelezett szakvélemény árnyalt és tárgyilagos kifejtése, távol tartva a politikai erőnyerés, népszerűség-növelés kommunikációs szempontjaitól. A komprehzív gondolatmenetek sima, kitérők nélküli lefuttatása végett Bokros még az állításait szemléltető, a könyvet étellel és tapasztalati tényekkel feltöltő példatárat is a terjedelmes lábjegyzetekbe lapátolja át. (Aki ezeket átugorja, a könyv javát veszti el.) Mindehhez az angolszász esszéstílus nyelve kell, és egyben egy régió kívüli, de a téma iránt elmélyültebben érdeklődők túlnyomó része számára elérhető nyelv, mely összefogja a térségünk

íránti nemzetközi kritikai érdeklődést és kizárja a nemzeti nyelvekbe ragadt közönség(esség)eket.

A mű előtt valamit még a szerzőről.

Bokros Lajosnak négy egymással összefüggő sajátossága van.

1. Az általa fémjelzett, kidolgozott és képviselt gazdaságpolitikán alapult a rendszerváltás utáni Magyarország aranykora. A fenntartható növekedés és felzárkózás kb. fél évtizede, mely Orbán Viktor első parazitakormányának fél ciklusát is lefedte. Ez volt a két évtizednek az a negyede, melyben nem tévutakon bolyongott az ország. Ha a rövid távú válságkezelés elemi, tűzoltó feladatainak sok tehetséget és kreativitást nem igénylő teljesítését nem számítjuk, akkor bizvást mondhatjuk, hogy Bokros volt az egyetlen sikeres gazdaságpolitikus a rendszerváltás utáni Magyarországon.

64

2. Bokros volt a legkevésbé politikusan politizáló politikus. Akinek a szavai a legközelebb állottak a tetteihez, a szándékaihoz és a nézeteihez, aki a legkevésbé vette tekintetbe a politikai marketing szempontjait.

3. Bokros Lajos képviseli a kapitalista rendszerhűség és rendszer-tudatosság szélső pólusát a magyar közéletben.

4. A magyarországi politikusok közül Magyarország határain kívül Bokros Lajos szava és tudása ér a legtöbbet. A volt kommunista országok hosszú sora vette őt igénybe iránymutató tanácsadóként Lengyelországtól Szlovákián, Horvátországon, Románián, Bulgárián, Szerbián keresztül Ukrajnáig.

Bokros pozíciója igazi magyar abszurd. A hazugságoktól, a korrupciótól, a gazdaságpolitikai de-

fektusoktól végletesen megcsömörlött magyar közéletben a hazugságoktól és korrupciótól legtávolabb álló, a legsikeresebb gazdaságpolitikát folytató, nemzetközi szinten legtekintélyesebb politikus tökéletesen esélytelen. Senkinek eszébe sem jut, hogy egy általa alakítandó pártnak 2014-ben érdemleges súlya lehetne. Mindenki hevesen és fáradhatatlanul spekulál, hogy 2014-ben miféle erők miféle koalíciójából, milyen összeadódásokból és kivonódásokból mi jöhet ki. De még soha nem hallottam, hogy bárki számolt volna Bokros pártjával. Holott egy ideje tudható, hogy pártalakításra készül.

Vannak Bokros esélytelenségének az ő fogyatékoságaihoz kötődő okai is: 1. Ahogy a hatékony politikai kommunikáció szempontjai nem igazolják a hazugságot, úgy az őszinteség sem igazolja ezen szempontok negligálását. 2. A magyar politikai életben olyannyira elterjedt programszabotázzsal nem lehet szembeállítani a programfetiszizmust. Nem lehet – mint Bokros tette az előző ciklus végén – komoly hátratekintés nélkül, mindenféle dubiózus elemből összefércelt társulat élére állni pusztán azon az alapon, hogy hivatalosan azonosulnak a programjával. 3. Amilyen erős Bokros – kevesek által számon tartott – elmélete az egyenlőtlenségek és a nyomor fenntartható csökkentésének módjáról (l. Bokros Lajos: Verseny és szolidaritás, 2004), olyan gyenge ennek reprezentációja az ő gyakorlati politizálásában. Megmutatkozott ez az alapvonásaiban valóban példamutató, de brutális szegényellenes intézkedésekkel párosított szlovákiai reform szinte kritikátlan dicsőítésében, a szociális kártya pártolásában stb. Ez

mindenesetre eltávolította Bokros-tól a szolidáris(abb) kapitalizmus potenciális táborát.

Ezek fontos okok, de magyarázatnak nem elégségesek. Bokros alapvetően azért esélytelen, mert már elég régóta nincs keletjük a koherens, rendszerszintű meggyőződéseknek. Akik nyíltan és egyértelműen kötődnek a leváltott vagy a leváltó rendszerhez, esélytelenek. Csak a különböző rendszerekhez való ambivalens, meghatározatlan viszonyt megengedő, tehát a koherens programalkotásra és következetes kormányzásra képtelen, homályos pártokra és alakulatokra van kereslet. Régóta ilyenek kormányoznak, és ilyenek kívánják leváltani őket.

A rendszerváltás idején is megosztott volt a közvélemény, mint ahogy mindig az, de volt benne egy igen jelentős rész, mely szerint a normális az, ami a világ messze legfejlettebb, legkívánatosabb részén uralkodó rendszer logikájának, működés módjának megfelel. Ezzel a logikával működtethető hasonlóképp hatékony rendszer. A mi felzárkózásunkat ilyen rendszert működtető, annak hatékonysága folytán meggazdagodott országok tudják és kívánják finanszírozni. Ez legalábbis az uralkodó nézetek egyike volt. A parancsgazdaság brutális utóhatásai, az átmenet kormányzásának inkompetenciája, a kapitalizmus következő korszakába átkényszerítő válság szétverte, marginálissá szűkítette ezt a véleményközösséget. Minden a kapitalizmus ellen szólt, ami éppen a kapitalizmus ellentétéből: antikapitalista előzményeiből és antikapitalista korlátozottságából következett. A rendszertagadás általános igénnyé vált, miközben nem mutatkozott semmiféle reális

alternatíva. Sem teoretikus, sem gyakorlati. Az se tűnt normálisnak, aki hitt a kapitalizmusban, és az sem, aki hitt a globális kapitalizmusból való kilépés lehetőségében. Így vált a meghatározatlanság, a következetlenség, az ambivalencia a normalitás kritériumává. Korparanccsá. Az elfogadva tagadás pedig általános kommunikációs stratégiává. Az elfogadva tagadás koreográfiája a pávatánc. Az ellenzék heterogén egységeiből, a Szolidaritás–Milla–Bajnai trióból, az MSZP-ből, az LMP-ből egyaránt párhuzamosan szól két hangos üzenet. 1. Béke és barátság Európával és az Unióval. 2. Szembenállás mindazzal, ami Európa és az Unió erejét megalapozó tőkés rendszer logikájának érvényesítése végett a rendszerváltás óta nálunk történt. Nem harsogja mindhárom alakulatban mindenki mindkét üzenetet, de hangsúlyosan harsogják mindegyikben mindketőt. Márpedig ebből a kettősségből semmi egyéb nem következhet, mint a pávatánc folytatása.

Láttunk már a kapitalizmus történetében rendszertagadó erőket rendszer módosítókká szelídülni. Szocdemeket, zöldeket, keresztényszocialistákat. Csak hát ezek a szelídülések robusztus rendszerbarát, tőkés pártok jelenlétében zajlottak le. Pártok között és pártokon belül éles vitákon keresztül alakult a rendszerhez való viszony. Ilyen viták helyett ma Magyarországon csak kódosítás folyik.

A kapitalizmus életképessége a *trial and error* mechanizmusán alapul. A válság az „error”, ami a következő szakasz módosításához vezet. Valahol a reformálatlan és a deformált kapitalizmus között van az a sáv, amelyben a rendszer erényei érvényesülhetnek. Ennek a

sávnak a helyéről folya az a vita, melynek leginkább folyója kellene, s mely a legkevésbé folyhat, mert a heterogén politikai egységeket, pláne koalíciókat csak a világos beszéd elkerülésével lehet összetartani.

Bokros – az előszó szerint – pontosan azért kezdett bele 2009-ben a kelet-közép-európai átmenetről szóló könyvébe, hogy a válság nyomán kitörő vitát – történelmi perspektívát adva néki – kiterelje az antikapitalizmus medréből. Úgy látta, hogy a kapitalizmusra nézve komoly fenyegetést jelent a válságra reagáló „költségvetési szocializmus”, az antikapitalista közhangulat, s ebben a helyzetben éppen arról kell beszélni, ami olyannyira távolinak és érdektelennek tűnik már: az átmenetről, a kapitalizmus térnyeréséről a kommunizmussal szemben, a „csoda” győzelméről a „nyomor” felett, hogy jobban értsük ennek a csodának a természetét és elkerüljük a nyomor visszatérését.

Az első fejezet a parancsgazdaság és parancstársadalom elméletét és gyakorlatának variációit írja le. Bokros következetesen parancsgazdaságról és nem tervgazdaságról beszél. A megkülönböztető elem nem a tervezés, mert az minden gazdasági tevékenység része, hanem a politikai parancsoknak való alávetettség. A parancsgazdaság parancsuralmi rendszerben érvényesülő központi akaratnak van alárendelve, eo ipso kizárólag parancstársadalomban működhet, mert a központi akarat érvényesüléséhez minden alkotórész, minden egyén és közösség önállóságát a lehető legnagyobb mértékben fel kell számolni. A parancsgazdaság maximalizálása a szabadság minimalizálását jelenti. Bokros kifejezetten kerül a lehatárolt közgazdasági

megközelítést. A könyv legfontosabb mondandója éppen a társadalom gazdasági és politikai jellegének szoros összefüggése. Bokrosnál nem a gazdasági, hanem a társadalmi szempontok a végsők és a fölérendeltek. A lehető leghatározottabban leszögezi: akkor sem „érne meg” fölálodni a szabadságunkat „az absztrakt gazdasági hatékonyság oltárán”, ha valóban a parancsgazdaság biztosítaná az erőforrások hatékonyabb felhasználását (amiről persze szó sincs).

A gazdasági és a politikai mozgás-szabadság mértéke egymástól függ. A negatív és a pozitív póluson is. Több liberalizmus a gazdaságban: több demokrácia a társadalomban: több nyitottság a politikában – ért egyet Bokros Steven Fishsel. Ez az az összefüggés, amit tökéletesen negligál az önmagát (a Fideszhez és a Jobbikhoz képest persze joggal) demokratikusként megkülönböztető mai magyar ellenzék. Az uralkodó szólam az, hogy bármit is gondolunk a gazdasági rendszerről, mindannyian helyre akarjuk állítani a demokratikus jogállamot, ez a legfontosabb, s ennek jegyében az ellentéteket félretéve össze kell fognunk. De ez sajnos nem így működik. Antiliberalizmus, antikapitalizmus nincs etatizmus nélkül, etatizmus nincs az egyének, közösségek, civil társulások jogainak, szabadságának megcsönkítése nélkül.

Ha a mai magyar abszurdon azt értjük – és persze teljes joggal érthetjük –, hogy egy ország széles körű támogatással hagyja maga körül leépíteni a jogállamiságnak, a polgári szabadságnak azt a szintjét, amit számára a történelmi körülmények lehetővé, mi több létfeltétellel tettek, akkor bizvást hozzá érthetjük és a szoros összefüggés okán hozzá is kell értenünk, hogy

az ország elsöprő többséggel szembe fordult azzal a legelőnyösebb gazdasági renddel, melyet a történelmi körülmények lehetővé, mi több, létfeltétellé tettek a számára. S ha a mai magyar abszurdra így tekintünk, akkor bizony a „demokratikus ellenzék” is az abszurd része. Továbbá abszurd az is, hogy a „demokratikus ellenzékben” uralkodó fölfogás éppoly normálisnak tekinti visszamenőleg is a rendszerváltás előtti diktatúra elfogadását és a fenntartásában való közreműködést, mint amennyire aberrálnak tekinti a jelenlegi féldiktatúra elfogadását és a fenntartásában való közreműködést.

Amilyen élesen körülhatárolja Bokros a parancsgazdaságot, annyira élesen meg is különbözteti azon belül a modellvariánsokat, a fokozatokat. A jugoszláv és a magyar modell különösségét kifejezetten fölértékeli, történelmi jelentőségüket kiemeli, miközben a meghatározottabban szemben áll azokkal, akik erre a különöiségre apológiát építenek és „piaci szocializmust”, „fogyasztói szocializmust” emlegetnek.

Bokros azt az elidegenedettséget tekinti a kommunizmus legsúlyosabb örökségének, amit a nyugati abszurd irodalom művelői, a 68-asok, az egzisztencialisták, a marxisták a nyugati társadalmakhoz kötöttek. Nem kevés joggal, csak éppen sokkal kevesebbel, mint amennyire ez a kommunista parancstársadalmakhoz köthető. A központosítás, a hierarchikus kapcsolatok végletes dominanciája atomizálja, fragmentálja, individualizálja a társadalmat, a deklarációk és a valóság közötti, mindenki számára nyilvánvaló, de nem kommunikálható szakadék, a rendszer elfogadásának kényszere

és a bele vetett hit ellehetetlenülése hazugsággal és cinizmussal tölti ki az egész társadalmi teret. A társadalmi szolidaritás államosításának, formalizálásának, a magánemberek és közösségek hatóköréből, feladatukból való kiszakításának az öröksége pedig az antiszolidáris társadalom. Ez az örökség élteti a szegényellenes, jóléti populizmust, mely úgy fojtja le magas újraelosztási rátával a gazdaságot, hogy közben az újraelosztás valóságos, a rászorultakat, a kiszorultakat integráló funkcióját negligálja. Bokros könyvében az önmagát demokratikusnak vélő ellenzék mindenesetre gazdag muníciót találhatna ahhoz, hogy fölülvizsgálja a jóléti populizmushoz és a Kádár-korszakhoz való viszonyát.

Bokros könyvének legbonyolultabb és szakmailag legizgalmasabb részével itt most érdemben nem foglalkozom, mert sok hely kellene hozzá, és nem szükséges mindahoz, amit a mű kapcsán a mai magyar abszurdról mondandó volnék. Csupán megemlítem tehát, hogy az átmenet három aspektusának-stádiumának, a liberalizációnak, a stabilizációnak és a privatizációnak a viszonyáról lebilincselő elemzést olvashatunk. Az átmenet olyan problémák sorával állít szembe, melyeknek a megoldása egyrészt lehetetlen, másrészt elkerülhetetlen. Ez azért van így, mert a különböző lépéseknek nincs jó sorrendjük, legfeljebb legjobb. Sok-sok lépés kölcsönösen igényli, hogy a másik már meg legyen lépve, mert különben a folyamat eltorzul. Míután lehetetlen, hogy valamennyi lépés valamennyi lépést megelőzzön, a lépések jelentős részét muszáj a feltételek fennállása nélkül meg-

tenni, különben semmi nem lesz megtéve. És akkor ezek időzítésének bírálata egyszerre lesz jogos és jogtalan.

Bokros kiemeli az állam szabályozó funkciójának a jelentőségét. Bemutatja a piactorzító és a piacgyógyító, vagyis a protekcionista és az antiprotekcionista/antimonopolista szabályozás közötti különbséget. Hosszan fejtegeti, hogy az erős, határozott, jól kidolgozott, erélyesen érvényesített állami szabályozás, ellenőrzés, felülvizsgálat nélkül a privatizáció önmaga ellen fordul. Ha a rossz hatásfokkal működő állami monopóliumokból rossz hatásfokkal működő privát monopóliumok lesznek, akkor a közhangulat az egész privatizációs folyamat ellen fordul, visszafordítja azt, miként az számos rendszerváltó országban megtörtént. Ugyanez a hatása a vagyonszerzésnek és a spontán privatizációnak, melyet Bokros bíralt a legkorábban és a legélesebben (még a szamizdat Beszélő utolsó évfolyamában). Bokros nagyon is szükségesnek véli és kifejezetten szorgalmazza az erőteljes állami újraelosztást a hátrányos helyzetű települések, térségek és polgárok javára. Csak éppen számon tartja a pozitív társadalmi értékek, például az esélyegyenlőség és az önkormányzati autonómia szolgálatának konfliktusait, ütközési pontjait is. De például a helyi közösségek gazdasági autonómiája és az esélyki-egyenlítés konfliktusának enyhítésére éppenséggel svéd példát ajánl a figyelmünkbe.

Mindez nem lepi meg azokat, akik Bokros írásait követték a rendszerváltás óta. Említést azért érdemelnek, mert a kapitalizmusról való hamis beszéd egyik alapve-

tő jellemzője a fantomképzés. Bokros mint prominens prokapitalista: prominens fantom. A fantomról azt kell tudni, hogy vakon bízunk a szabad piacban, abban, hogy az mindent megold, hogy az automatikusan felszámolja a szegénységet. Ez a fantom az állami szabályozást örödtől valónak tekinti, mindenáron privatizálni akar, a lovak közé dobja a gyeplőt, a gazdasági hatékonyság bővületében a társadalmi költségekkel nem törődik.

Nos, ehhez a hevesen és tömege- sen üldözött fantomhoz nincs köze semmilyen valóságos közéleti tényezőnek Magyarországon. Ezt a nézetet, melynek tarthatatlanságát naponta leleplezik, soha senki nem képviselte. Sem elméletben, sem gyakorlatban. Mint látjuk, ettől a kapitalizmus legkövetkezetesebb híve is igen távol áll, és senki nem áll közelebb. Ez a fantomkergetés, melyben az ellenzék nemigen marad el a kormánytábor mögött, szintén a nagy magyar abszurd része. A fantomkergetők a valóság elől futnak. Az elől, hogy tisztázzák önmaguk és potenciális választóik számára a viszonyukat a valóságos kapitalizmus valóságos változataihoz, és az elől, hogy szembenézzenek a társadalmi értékek közötti konfliktusokkal.

Bokros Lajos jelenbéli nagy hazai magányából a jövőbe menti át az optimizmusát. A könyv vizsgálató jóslattal zárul: a márt uraló jóléti populizmus ki fog múlni, a sikeres reformok évszázada következik, melynek végén a mi régióink többé már nem „accidentally”, nem esetlegesen, véletlenszerűen, pótlólagosan lesz nyugati (occidental), hanem igazán!

Ámen.